

**PENDEKATAN DAN KESAN MALAYSIA DAN INDONESIA DALAM
MENGATASI KRISIS EKONOMI 1997**

***MALAYSIAN AND INDONESIA APPROACHES AND EFFECTS
OVERCOMING THE ECONOMIC CRISIS OF 1997***

Mohamad Akmal Ibrahim
Universiti Pendidikan Sultan Idris (UPSI)

Abstrak

Krisis ekonomi 1997 yang telah berlaku di Thailand, Korea Selatan, Filipina, Malaysia dan Indonesia telah memberi kesan yang besar terhadap inflasi ekonomi dan nilai mata wang. Malaysia dan Indonesia juga antara negara yang turut menerima kesan buruk terhadap krisis ekonomi yang berlaku. Fokus kajian adalah mengkaji tindakan yang diambil oleh Kerajaan Malaysia dan Indonesia dalam menangani dan memulihkan semula krisis ekonomi. Perbezaan dasar dan strategi dalam menangani krisis ekonomi Malaysia dan Indonesia dikaji secara mendalam bagi melihat impak terhadap pemulihan ekonomi. Selain itu, kajian juga turut melihat kesan ekonomi 1997 terhadap pelaburan Malaysia di Indonesia. Hasil kajian mendapati bahawa kegagalan menangani krisis ekonomi 1997 bukan sahaja memberi impak kepada pembangunan ekonomi negara malah turut memberi impak kepada politik negara. Keadaan ini telah memberi impak terhadap politik di Indonesia sehingga jatuhnya kerajaan Order Baharu Suharto. Kegagalan Indonesia memulihkan ekonomi dalam jangka masa pendek telah memberi kesan pelaburan Malaysia terutama dalam sektor peladangan di Indonesia. Ini telah membawa kepada pemberhentian operasi peladangan sehingga keadaan ekonomi Indonesia pulih.

Kata Kunci: Krisis Ekonomi 1997, Pelaburan, Malaysia, Indonesia

Abstract

The economic crisis in 1997, which hit Thailand, South Korea, the Philippines, Malaysia, and Indonesia has a huge impact on economic inflation and the currency values of these countries. Malaysia and Indonesia were also negatively affected by this economic crisis. The focus of this study is to analyse the steps taken by both the Malaysian and Indonesian governments to overcome and recover from the economic crisis. This study thoroughly examines the differences in policies and strategies practised by the Malaysian and Indonesian governments to judge their impacts on economic recovery. In addition, this study also examines the effect of the economic crisis of 1997 on Malaysian investment in Indonesia. The findings show that the failure to overcome the economic crisis of 1997 not only impacted national economic development, but also the national political environment. This situation impacted Indonesia politics to the extent that it brought about the fall of Suharto's New Order government. Indonesia's failure to improve the economic situation in the short-term affected Malaysia investment, especially in agriculture, in Indonesia. This then meant the discontinuation of agriculture operations until Indonesia's economy has recovered.

Keywords: *Economic Crisis 1997, Investment, Malaysia, Indonesia*

Pengenalan

Krisis ekonomi 1997 bermula apabila jatuhnya nilai matawang Baht pada bulan Julai 1997. Keadaan ini telah merebak ke negara Asia yang lain iaitu Malaysia, Filipina, Korea Selatan dan Indonesia. Krisis mata wang yang berlaku membawa kepada kemelesetan ekonomi. Malaysia dan Indonesia diantara negara yang berusaha untuk memulihkan semula kestabilan mata wang ringgit dan rupiah bagi memastikan ekonomi negara kembali stabil. Pelbagai usaha dan pelan tindakan ekonomi diambil oleh Malaysia dan Indonesia bagi menstabilkan nilai mata wang selain memulihkan kewangan dan inflasi negara. Namun begitu, kestabilan ekonomi dan kewangan Malaysia dalam menangani krisis ekonomi berjaya pulih dengan segera berbanding Indonesia yang mengambil waktu panjang untuk menstabilkan semula ekonomi dan kewangan negara Indonesia.

Dalam artikel ini, perbincangan akan berfokus kepada punca krisis ekonomi 1997 yang berlaku di Malaysia dan Indonesia serta langkah menangani krisis ekonomi 1997. Kajian akan menganalisis perbandingan tindakan yang diambil oleh Kerajaan Malaysia dan Indonesia dalam menangani krisis ekonomi dan pemulihan ekonomi. Selain itu, analisis juga akan mengkaji kesan krisis ekonomi terhadap pelaburan ekonomi Malaysia di Indonesia.

Punca Berlaku Krisis Ekonomi di Malaysia dan Indonesia

Terdapat beberapa pandangan mengenai punca berlakunya krisis ekonomi di Malaysia dan Indonesia. Antara punca berlakunya krisis ekonomi 1997 di Malaysia adalah akibat daripada spekulator mata wang. George Soros adalah pesalah utama kepada spekulator mata wang yang membawa kepada kegagalan mata wang ringgit Malaysia.¹

Selain itu, terdapat juga yang menyatakan sebab kegawatan ekonomi ialah liberalisasi kewangan bukannya peraturan yang berlebihan dimana menyaksikan kemasukan simpanan asing ke dalam pasaran domestik yang tinggi dan akhirnya menyebabkan inflasi harga saham dan hartanah.²

Faktor nepotism dan skandal rasuah juga diantara faktor penyumbang kepada krisis ekonomi. Namun demikian, Dr Mahathir menafikan dengan mengatakan kebangkrapan negara-negara Asia secara tiba-tiba dan bersama, bukanlah kerana pemerintah yang terlibat korupsi, kroni dan kapitalis tetapi kerana spekulator mata wang yang mencari keuntungan sehingga menjadi mata wang negara-negara Asia jatuh dan tidak dapat membayar hutang negara.³ Kenyataan Dr Mahathir boleh dilihat melalui artikel '*FAR Eastern Economic Review*' seperti berikut:

“ We don't like cronyism. We don't practise cronyism. Unfortunately the person who practised cronyism, is the person (Anwar). Who accused us of cronyism and we can show that. Due to the accusation, I published the names of the people who benefited from the privatizations. And it can be seen that it was not my friends but it's more his friends.”⁴

Terdapat Selain itu, kerugian syarikat-syarikat utama Malaysia ketika krisis ekonomi turut menjejaskan pembangunan ekonomi negara. Antara sektor korporat

yang mengalami kegawatan ekonomi seperti Syarikat Renong, Malaysian Resources Corporation Berhad (MRCB), Lion Group dan Perbadanan Johor secara teknikalnya mengalami bankrap.⁵ Sebagai langkah penyelamatan syarikat-syarikat utama negara, kerajaan Malaysia telah membayar hutang Renong sebanyak RM 11.3 billion bersamaan AS\$ 3 billion. Kerajaan menyelamatkan syarikat Renong kerana melibatkan nasib beribu pekerja dalam projek bandar dan luar bandar memberi kesan jika syarikat berkenaan tutup operasi.⁶ Selain itu, Syarikat Petronas turut menyelamatkan syarikat Proton daripada kerugian. Proton merupakan projek nasional negara yang perlu diselamatkan kerana melibatkan ramai pekerja dalam sektor pembuatan kenderaan dan merupakan syarikat utama negara. Begitu juga, Maju Holding yang merupakan syarikat swasta telah membantu Perwaja yang mengalami hutang yang telah dibayar oleh kerajaan sebanyak RM 1 billion ringgit.⁷ Kenyataan Dr Mahathir Mohamad boleh dilihat melalui artikel 'FAR Eastern Economic Review' seperti berikut:

“Perwaja steel has not worked out so well, but that is a miscalculation on my part. But if you look at the things that we do have you will find most of them are Successful.”⁸

Terdapat Ternyata kejatuhan nilai ringgit telah menyebabkan ekonomi Malaysia mengalami inflasi dan telah menyebabkan syarikat-syarikat utama mengalami kerugian. Ketika berlaku krisis ekonomi, KDNK negara daripada 8.5% turun kepada 7.2 % pada tahun 1997. Begitu juga dengan kadar inflasi daripada 3.8% meningkat kepada 5% dan dianggarkan akaun semasa negara ketika krisis adalah Rm 13.5 Billion dengan anggaran 5% KDNK. Selain itu, akaun negara terus mengalami defisit 4% KDNK kepada 3% pada tahun 1998.⁹

Di Indonesia, krisis ekonomi Asia pada tahun 1997 dan 1998 telah menjejaskan ekonomi Indonesia sehingga menyebabkan nilai rupiah jatuh menjunam. Kejatuhan nilai rupiah berlaku ketika krisis ekonomi daripada RP2500 per dollar pada awal tahun 1997 kepada RP10,000 per dollar pada awal tahun 1998. Kejatuhan nilai rupiah telah memberi kesan buruk kepada sektor perbankan Indonesia dimana bank-bank yang dikurangkan modal berhadapan dengan nisbah pinjaman tidak dibayar yang tinggi serta pertumbuhan kredit bank yang negatif pada 59% pada tahun 1999.¹⁰ Krisis ekonomi Indonesia telah mendorong pihak berkuasa kewangan Indonesia mengambil langkah untuk mengurangkan impak krisis. Impak krisis ekonomi Indonesia telah membawa kepada kemerosotan kualiti aset bank dan meningkatkan kerugian bank akibat daripada peningkatan dalam pinjaman tidak dibayar daripada AS\$41 billion sebelum krisis kepada AS\$90 billion semasa krisis.¹¹

Selain itu, krisis ekonomi Asia 1997 tercetus akibat daripada pengeluaran modal secara besar-besaran di Indonesia telah menyebabkan kejatuhan nilai Rupiah dan peningkatan dalam kadar faedah. Kualiti aset semakin merosot dan bank-bank di Indonesia menghadapi masalah kekurangan modal dan seterusnya inflasi meningkat kepada 58% pada tahun 1998. Menurut J. Soedradjat Djiwandono krisis yang melanda Asia khususnya Indonesia kerana kombinasi kekuatan dari luar serta lemahnya struktur kewangan dan ekonomi domestik.¹²

Selain itu, punca krisis ekonomi Indonesia juga disebabkan hutang, rasuah dan kroni yang berlaku di Indonesia. Pada pasca kejatuhan Suharto, siasatan dilakukan terhadap bekas Presiden Indonesia Suharto yang dituduh rasuah ketika era pemerintahannya.¹³ Suharto dianggap pemimpin yang kronisme kerana lebih AS\$500 juta hilang daripada kewangan negara akibat korupsi terutama kepada kroni dan

keluarga Presiden Suharto.¹⁴ Antara kes melibatkan Bambang Trihatmodjo anak kedua bekas Presiden Indonesia Suharto telah dituduh melakukan rasuah dan dikenakan tahanan tidak dibenarkan keluar negara. Siasatan dilakukan kepada Bambang Trihatmodjo dalam kes kejatuhan Bank Andromedic.¹⁵ Bimantara merupakan syarikat perniagaan terpenting di kawal oleh anak Suharto iaitu Bambang Trihatmodjo dengan lebih 150 syarikat dikawal oleh beliau. Nilai aset dan projek dianggarkan lebih AS\$ 10 billion dolar di bawah Bimantara Group. Dengan projek satelit, tangki minyak, gas pipeline dan hotel mewah dibangunkan dengan hutang AS\$ 4 billion.¹⁶ Pada masa yang sama, anak syarikat Bimantara iaitu Bimantara Citra turun rugi AS\$500 juta dolar.¹⁷

Sementara itu, anak Suharto iaitu Tommy juga terlibat dengan projek Kereta National, namun projek itu gagal tanpa mengeluarkan sebarang kereta dengan kerugian hutang AS\$ 600 juta dolar.¹⁸ Tambahan pula, kontrak pemasangan kenderaan Mercedes, Ford dan Hyundai dan juga penciptaan kenderaan oleh Bimantara Cakra Nusa dan Bimantara Citra Automotif turut kerugian AS\$400 juta dolar.¹⁹ Terdapat juga projek-projek diberi kepada kroni seperti yang berlaku dalam kontrak perdagangan dan penghantaran minyak dan gas dengan Pertamina menyebabkan Pertamina telah membatalkan kontrak dan melakukan perundingan semula. Kontrak ini telah melibatkan syarikat Samudra Petrinda Asia, Bimantara Citra dan Permindo Oil Trading pemilikan oleh Bambang dan beberapa ahli perniagaan yang rapat dengan Suharto. Selain itu, kroni juga berlaku dalam projek rancangan 'Power Plants' di Jawa dan Kalimantan Timur selepas kerajaan mengeluarkan perjanjian untuk membeli jana kuasa. Kontrak Kerajaan AS\$700 juta dolar untuk pelabuhan di Bojonegara di Jawa Barat adalah kepunyaan Bambang dan rakan-rakannya dengan pemilikan saham 25%. Di anggarkan hutang keluarga Suharto dalam 104 Syarikat iaitu bernilai 48 Trillion Rupiah bersamaan AS\$4.4 billion.²⁰ Namun demikian, Indonesian Bank Restructuring Agency (IBRA) agensi yang bertanggungjawab dalam krisis ekonomi telah melangsaikan hutang keluarga Suharto bagi menyelamatkan beberapa syarikat daripada mufli. IBRA yang merupakan agensi kerajaan yang berperanan memulihkan semula ekonomi Indonesia ketika krisis ekonomi 1997.

Secara umumnya, krisis ekonomi 1997 di Malaysia dan Indonesia adalah disebabkan kejatuhan mata wang dan sistem perbankan yang lemah menyebabkan hutang dan pinjaman syarikat gagal dibayar. Kegagalan syarikat akibat wujudnya kronisme punca kerugian dan ketirisan wang negara. Keadaan ini menyebabkan kedua-dua negara berusaha memulihkan krisis ekonomi bagi memastikan mata wang dan pembangunan ekonomi dapat dibangunkan semula selepas kegagalan beberapa syarikat dan bank tempatan.

Pendekatan Pemulihan Krisis Ekonomi Malaysia dan Indonesia

Pemulihan ekonomi Malaysia dapat dilihat daripada dua fasa ketika era Anwar Ibrahim dan juga era Dr Mahathir Mohamad sebagai Menteri Kewangan Malaysia dalam mengatasi krisis ekonomi. Anwar Ibrahim sebagai Menteri Kewangan telah mengambil dua langkah penting untuk mengatasi krisis ekonomi Malaysia. Pada 5 Disember 1997, kerajaan telah mengubal beberapa tindakan yang diambil bagi melaksanakan pakej ekonomi pertama. Pertama, dengan menyemak kembali angka pertumbuhan tahun 1998 daripada 7% kepada 4.5% per tahun. Kedua, mengurangkan angka defisit pengguna daripada 5% kepada 3% daripada KDNK. Ketiga, memperketatkan perbelanjaan kerajaan pusat sebanyak 18%. Keempat, mengenakan

pelaburan yang lebih ketat kepada pelaburan baru. Kelima, menghentikan projek mega negara yang tidak strategi, Keenam, meningkatkan keupayaan institusi milik kerajaan bagi mengelakkan 'bailout' yang tidak bermanfaat dan terakhir, gaji semua menteri dipotong sebanyak 10%.²¹ Namun begitu, keadaan krisis ekonomi masih lagi belum pulih walaupun mengambil beberapa tindakan penyelamatan ekonomi.

Pada 24 Mac 1998, sekali lagi Anwar Ibrahim memperkenalkan pakej kedua untuk membendung krisis ekonomi daripada bertambah buruk. Dengan mengecilkan angka realistik pertumbuhan ekonomi Malaysia tahun 1998 menjadi 2-3 peratus lebih kecil daripada angka sebelum ini iaitu 4-5 peratus yang berlaku pada bulan Disember 1997. Selain itu, pelan penyelamatan ekonomi juga merancang oleh Bank Negara untuk memusutkan kegiatan perbankan melalui penggabungan 20 buah bank. Pada Disember 1997, Anwar Ibrahim mengumumkan untuk menggunakan bantuan International Monetary Fund (IMF) bagi menstabilkan ringgit dan memberi keyakinan kepada pelabur sebagai program pemulihan fiskal²² seperti mana Thailand dan Indonesia telah lakukan.²³ Namun demikian, tindakan bantuan pinjaman IMF tidak dipersetujui oleh Dr. Mahathir kerana bantuan pakej pinjaman IMF dilihat sebagai lebih berat sebelah dalam mekanisme yang tidak menguntungkan.²⁴ Pinjaman IMF yang tidak diambil oleh Malaysia sebagai pakej keselamatan kewangan krisis telah mengurangkan keterdedahan kewangan negara berbanding dengan negara jiran yang lain.²⁵ Tindakan menolak tawaran pinjaman IMF berdasarkan wujudnya ketidaksetujuan Dr. Mahathir terhadap syarat-syarat pinjaman IMF dalam menangani krisis ekonomi malah IMF dilihat membawa kemudaratan untuk ekonomi Malaysia kerana terpaksa mengurangkan belanjawan negara dan menjadikan negara mengalami tambahan hutang yang boleh membawa kepada mufliis. Tindakan menolak IMF oleh Dr Mahathir adalah suatu tindakan yang tepat kerana langkah membuat pinjaman dengan IMF akan menyebabkan kedaulatan negara dikuasai oleh badan asing secara tidak langsung.

“Subsequently, foreign observers happily predicted that Malaysian would have to seek IMF help and accept IMF control, which in the end would have meant allowing foreigners to take over Malaysian banks and privatized utilities and business.”²⁶

Disebabkan kegagalan pakej rancangan penyelamatan oleh Anwar Ibrahim telah menyebabkan Dr Mahathir mengambil rancangan ekonominya sendiri.²⁷ Antara tindakan yang diambil oleh Dr Mahathir dalam menangani krisis ekonomi dengan melancarkan Majlis Tindakan Ekonomi Negara (MTEN). Di bawah MTEN, Daim Zainuddin dilantik untuk menyelia strategi alternatif sebagai langkah pemulihan ekonomi.²⁸ Objektif MTEN adalah untuk menstabilkan mata wang ringgit dengan memberi keyakinan semula kepada pasaran negara. Selain itu, MTEN juga turut berperanan mengekalkan kestabilan ekonomi dalam membina asas kekuatan ekonomi bagi meneruskan kesinambungan agenda sosio ekonomi dan memulihkan kesan buruk ekonomi.²⁹

Antara tindakan yang dilakukan dalam mengstruktur semula kewangan dan korporat dengan menubuhkan Danaharta, Danamodal dan Jawatankuasa Penyusunan Semula Hutang Korporat (CDRC). Penubuhan tiga badan khas ini bagi membantu syarikat menstruktur semula kedudukan kepada keadaan yang lebih kukuh dan teguh. Dengan syarikat perlu mendapat perlindungan mahkamah yang sebelum ini dilakukan bagi memohon perlindungan mahkamah di bawah seksyen 176 Akta Syarikat 1965.³⁰ Kerugian syarikat-syarikat akibat menanggung hutang yang banyak ketika krisis ekonomi 1997 menyebabkan kehilangan modal ekuiti maka seksyen dalam Akta

Syarikat 1965 memperuntukkan kepada mana-mana syarikat berminat untuk skim penyusunan dan pembangunan semula dengan pihak kreditor perlu memohon perlindungan mahkamah. Danaharta telah ditubuhkan pada bulan Jun 1998 dengan modal sebanyak RM 25 billion khusus untuk menyingkirkan pinjaman tidak berbayar (NPL) daripada sistem perbankan dan memulihkan semula kedudukan sistem perbankan supaya dapat melaksanakan aktiviti utamanya iaitu memberi pinjaman.³¹ Dalam fasa pertama pengoperasiannya, Danaharta berjaya mengumpul RM23.1 billion NPL atau 31.8 % daripada jumlah NPL dalam sistem perbankan negara. Fasa kedua melibatkan operasi pengurusan aset oleh Dana harta. Antara corak pengurusan Dana harta termasuklah perlantikan pentadbiran khas untuk mentadbir syarikat dan penjualan semula aset melalui sistem tender terbuka yang diurus oleh firma profesional.³²

Dana modal pula telah ditubuhkan untuk memodalkan semula institusi perbankan kepada tahap yang lebih kukuh bagi membolehkan mereka meningkatkan ketahanan dan keupayaan untuk menjanakan aktiviti pinjaman baru. Di peringkat awal, Danamodal menganggarkan sejumlah RM16,000 juta diperlukan untuk disuntik ke dalam Institusi perbankan. Namun begitu, hanya RM7,590 juta telah disuntik ke dalam 10 Institusi perbankan. Dengan pemulihan ekonomi negara, tujuh daripada institusi-institusi perbankan ini telah berjaya membayar balik sepenuhnya modal yang disumbangkan oleh Danamodal.³³ Selain itu, dua institusi perbankan telah memulangkan sebahagian daripada modal yang telah disuntik. Ini memberi gambaran bahawa suntikan Danamodal kepada institusi perbankan ketika krisis berjaya memulihkan semula sistem kewangan perbankan. Setakat 31 Januari 2001, jumlah yang masih dilaburkan di dalam tiga institusi perbankan adalah RM3,740 juta.³⁴

Selain itu, Fungsi CDRC penting untuk membantu syarikat menstruktur semula tanpa melibatkan bantuan kerajaan dengan mengatur mesyuarat antara penghutang dengan pemiutang serta merupakan penasihat dan rujukan bagi hal penstrukturan semula. Menurut Daim Zainuddin, Malaysia perlu mengambil langkah untuk mewujudkan pasaran ekuiti dan bon yang cekap untuk melengkapkan sistem perbankan yang ada. Satu pasaran bon yang dibangunkan perlu lebih sesuai memenuhi permintaan pembiayaan kewangan untuk pelaburan modal yang besar dan berjangka panjang pada satu kadar bunga yang tetap.³⁵

Pada bulan Februari 1999, Daim Zainuddin mengumumkan pengubahsuaian dasar ekonomi baru dengan membenarkan pelabur bukan bumiputera memberi pegangan syarikat bumiputera bagi memulihkan ketidakseimbangan Syarikat Bumiputera.³⁶ Selain itu, MTEN turut menyediakan pakej penyelamatan yang komprehensif termasuk 5 billion untuk dana infrastruktur, RM 7 billion untuk perbelanjaan lain pembangunan baharu dan 1.5 billion untuk Syarikat Industri Kecil dan Sederhana.³⁷ Kerajaan telah menyediakan pinjaman kepada Industri Kecil dan Sederhana dengan peruntukan sebanyak 1.5 billion, namun hanya mengeluarkan 40 juta sahaja daripada dana yang diperuntukkan dan mempunyai lebih peruntukkan untuk Industri berkenaan. Tindakan kerajaan mengadakan defisit bajet untuk menampung pembangunan negara. Jika Sebelum ini, Kerajaan akan mendapat RM560 juta daripada cukai syarikat. Namun selepas krisis ekonomi berlaku, syarikat yang rugi tidak mampu membayar cukai syarikat.³⁸

Selain itu, beberapa langkah diperkasakan dengan tiga elemen dalam memulihkan ekonomi negara. Pertama, melebarkan dan mengglobalkan pasaran kewangan. Kedua, mentransformasi produk-produk global dalam pemprosesan dan ketiga, menkongifurasi semula politik yang berautoriti.³⁹ Ini telah merangkumi apa yang dilaksanakan oleh MTEN dalam menangani krisis ekonomi. Menurut Rawi Abdelal dan Laura tentang impak penting kejayaan Malaysia dalam menangani krisis

ekonomi 1997 adalah seperti berikut:

“Three factors were crucial to Malaysia’s successful implementation. First, Bank Negara had a high level of foreign exchange reserves, Second, Malaysia had relatively little external debt. Third, and finally, the links between public authorities and the financial system were deeply institutionalized, that is Malaysia’s banks were either unable or unwilling to attempt to circumvent the controls.”⁴⁰

Selain itu, Dr. Mahathir turut menyediakan pakej ekonomi yang dikenali sebagai Pelan Pemulihan Ekonomi Negara (PFN) yang dirangka oleh MTEN. Ini termasuk mengambil langkah berani apabila melaksanakan kawalan ketat terhadap pertukaran nilai matawang ringgit dipasaran kepada pertukaran matawang asing terpilih.⁴¹ Kerajaan telah menetapkan kadar tukaran pada RM3.80 per dollar untuk tempoh waktu tertentu.⁴² Tindakan pemulihan ekonomi yang dilaksanakan oleh Dr Mahathir telah berjaya memulihkan ekonomi dengan cepat. Menurut K.S Jomo, menerangkan mengapa Malaysia kurang terdedah berbanding dengan negara jiran yang lain adalah ekonomi polisi yang diambil ketika krisis adalah ‘defensive policy’.⁴³ Pengurusan krisis ekonomi Malaysia diambil dengan dasar pragmatik dan fleksibel yang membolehkan Malaysia cepat pulih daripada krisis ekonomi. Situasi berbeza dengan Indonesia yang turut dihimpit dengan kejatuhan nilai Rupiah walaupun telah melakukan pinjaman IMF. Waktu Indonesia meminta pertolongan IMF Rupiah sudah jatuh daripada 1AS dolar bersamaan 2500 Rupiah kepada 1AS dolar bersamaan 3600 Rupiah per dolar. Keadaan bertambah teruk sehingga 1AS dolar bersamaan 16,000 Rupiah.⁴⁴

Selain itu, Malaysia juga turut mendapat bantuan pinjaman daripada Jepun. Pada November, Malaysia dan Jepun mencapai kata sepakat dibawah Progran Plan Miyazawa dengan peruntukan satu Billion Ringgit.⁴⁵ Dalam forum APEC, Jepun juga pernah memberi cadangan untuk membentuk ASIAN Monetary Fund (AMF) bagi membantu krisis ekonomi yang berlaku di Asia.⁴⁶ Hasil daripada usahasama ASEAN+3 telah ditubuhkan kerjasama ekonomi di antara negara-negara ASEAN dan Asia Timur iaitu Japan, China dan Korea Selatan.

Situasi perbezaan dengan plan tindakan yang diambil oleh Indonesia berbanding Malaysia dalam menangani krisis ekonomi. Tindakan yang dilakukan Suharto dalam menangani krisis ekonomi adalah dengan perstrukturkan semula sistem perbankan. Pada Januari 1998, Kerajaan Indonesia telah menubuhkan agensi khas untuk mengstrukturkan semula bank dan menyediakan bantuan kredit yang diketuai oleh Bambang Subianto.⁴⁷ Agensi yang ditubuhkan iaitu ‘Indonesia Bank Restructuring Agency’ (IBRA) yang memainkan peranan penting dalam menangani krisis ekonomi Indonesia yang rasminya beroperasi pada Januari 1998.⁴⁸ Selepas Suharto memenangi pilihanraya sekali lagi pada Mac 1998. Suharto telah melantik Bambang Subianto sebagai Menteri Kewangan dan Pengarah IBRA diganti oleh Iwan Prawiranata.⁴⁹ Di antara tindakan awal IBRA adalah mengambil-alih pengurusan Bank Central Asia, Bank Danamon, Bank Dagang Nasional Indonesia dan Bank Umum Nasional yang dimiliki oleh Salim, Danamon, Gajah Tunggal dan Mohamad Hasan Group.⁵⁰ Namun begitu, usaha ini gagal untuk menangani Krisis ekonomi Indonesia menyebabkan tekanan oleh rakyat Indonesia untuk menyingkirkan Presiden Suharto. Keadaan ini menyebabkan Suharto meletakkan jawatan sebagai Presiden Indonesia selepas berlakunya demonstrasi besar-besaran untuk mengulingkan beliau. Pada 20 Mei 1998, Setiausaha Amerika Syarikat secara terbuka meminta Presiden Suharto meletak jawatan dan memberi peluang kepada perubahan demokrasi

terbuka.⁵¹ Keadaan ini ditambah dengan laporan 'Transparency International' 1998 daripada menunjukkan Indonesia negara paling tinggi kadar rasuah.⁵²

Presiden B.J Habibie telah dilantik menjadi Presiden baru Indonesia bagi menggantikan Suharto dalam memulihkan semula ekonomi di Indonesia.. Beberapa jam sebelum Suharto menyerahkan tugas jawatan Presiden, Suharto telah menandatangani Perjanjian IMF yang terbaharu. Sejak memerintah dari tahun 1965, Suharto sangat memihak kepada sokongan negara dan pelabur Barat.⁵³ Di anggarkan 80 billion hutang persendirian menerusi beberapa ratus syarikat yang rugi telah menyebabkan Suharto memilih pakej penyelamat IMF bagi mengatasi masalah krisis ekonomi. Presiden B.J Habibie menyatakan:

“He is a general, he is used to command. His power means physical power and Money. For me, power is the system and the system will always be improved from one generation to another. I'm now introducing a system called the system of the law.”⁵⁴

Tugas utama Presiden B.J Habibie adalah untuk menangani krisis ekonomi Indonesia yang semakin parah. Beliau telah melantik Subianto sebagai Menteri Kewangan yang baharu dan Gleen Yusuf menjadi Pengarah IBRA yang ketiga bagi menggantikan Iwan Prawiranata. Pada Ogos 1998, IBRA telah memberi masa kepada pemilik Bank-bank di Indonesia selama empat minggu untuk membayar semula pinjaman kepada Bank Pusat. Namun begitu, IBRA telah mencapai persetujuan dengan pemilik bank Salim dan Gajah Tunggal yang bersetuju membenarkan pinjaman dibayar dengan pemilikan saham dan bukan dengan tunai. Namun keadaan ini dikritik oleh B.J Habibie yang mahukan bayaran dilaksanakan dalam bentuk kredit. Pada November 1998 Habibie bersetuju IBRA memberi tempoh empat tahun membenarkan kebebasan untuk memperbaiki semula sistem perbankan.

Peranan IBRA dalam menangani krisis ekonomi Indonesia adalah sangat penting terutama dalam memulihkan semula sistem perbankan Indonesia. Di antara langkah yang diambil oleh IBRA dibawah Glenn Yusuf adalah memperkenalkan *Asset Management Credit (AMC)* dan *Asset Management Investment (AMI)*. Peranan AMC adalah bertujuan untuk menangani kredit bermasalah daripada bank-bank yang ditutup atau dikawal oleh Bank Pusat dan AMI pula bertujuan untuk menangani aset bank atau pemilikan bank. Di antara nilai peruntukan aset bagi AMC dan AMI adalah sebanyak RP 640 trillion rupiah. Lima Bank Swasta yang bermasalah yang ditangani oleh IBRA iaitu Bank Central Asia, Bank Dagang Nasional Indonesia, Bank Danamon, Bank Umum Nasional dan Bank Surya. IBRA mengambil-alih daripada hak milik aset untuk membayar hutang bank kerana pemulihan ekonomi bergantung kepada kekuatan sistem perbankan.⁵⁵ Kesan krisis ekonomi Indonesia telah membentuk undang-undang baru dengan perubahan membenarkan pelabur asing mempunyai pegangan 100% dalam Indonesia bank. Undang-undang lama sebelum ini hanya membenarkan 49 % pegangan saham perbankan Indonesia yang boleh dimiliki oleh pelabur asing. Undang-undang baru ini telah dikawal oleh Kementerian Kewangan dan bukan lagi perbankan industri. Hutang bank akan ditanggung oleh kerajaan dengan pegangan saham 95% dalam Bank Danamon yang mana sebelum ini merupakan perbankan swasta kini telah menjadi hak milik kerajaan berkuatkuasa pada 21 Ogos 1998.⁵⁶ Ini adalah satu usaha Indonesia untuk mengalakkan semula pelaburan ekonomi dan memulihkan syarikat yang rugi dan muflis.

Selain itu, Bank Dunia telah menunda bayaran pinjaman sebanyak AS\$6 juta dolar kepada Indonesia. Bank tidak bersetuju dengan pentadbiran President B.J Habibie dalam menjalankan 'Monetar the Money's disbursement'.⁵⁷ Namun demikian,

kerajaan Indonesia terus berusaha memberikan suntikan dana sebanyak 1.5 Trillion Rupiah iaitu AS\$192 juta kepada 12 bank pembangunan yang mengalami kemerlesetan. Suntikan ini telah melindungi 80% daripada kos untuk membawa kecekapan modal lebih 8% dengan 20% dilindungi oleh kerajaan. Sebanyak empat bank pelaburan menerima AS\$45 juta dolar daripada kerajaan Indonesia untuk membangunkan semula sistem perbankan. Pada November 1998, Syarikat-syarikat telah mula membantu kerajaan dengan perjanjian lima bank bermasalah untuk menerima 96 trillion Rupiah iaitu AS\$12 billion bermula dengan syarikat perkongsian dan lain-lain aset untuk menyelesaikan hutang dengan kerajaan bagi mengelakkan syarikat ini bankrup.⁵⁸ Selain itu, Kerajaan Indonesia hanya memperuntukan bawah 104 trillion rupiah iaitu AS\$13 billion dalam bentuk bon untuk membantu pinjaman pemodal semula modal pada 23 bank.⁵⁹

Perubahan struktur ekonomi Indonesia telah membawa perubahan kepada Bank Indonesia. Dengan langkah ini, Bank Indonesia akan menjadi lebih bebas manakala bank pusat akan fokus kepada objektif mengekalkan stabiliti mata wang rupiah dengan dasar monetary. Dasar Monetary Indonesia memasuki cara baru dengan memastikan kestabilan harga dan mengawal inflasi.⁶⁰ Kerajaan menjual 10% saham telekomunikasi domestik yang beroperasi dari telekomunikasi Indonesia dengan nilai AS\$400 juta kepada kumpulan 80 Institusi pelaburan. Ini adalah sebahagian perjanjian dengan IMF untuk menjelaskan hutang. Indonesia perlu meningkatkan industri sekurang-kurangnya AS\$ 1.5 billion dolar daripada 10 aset jualan negara pada Mac 2000.⁶¹ IMF bersetuju untuk memberi AS\$ 450 juta kredit kepada Indonesia. Timbalan Pengarah Pengurusan IMF, Stanley Fischer menyatakan bahawa Indonesia telah segera menangani cabaran dengan pemulihan sistem perbankan 'a sustainable fiscal cost' iaitu kos fiskal yang mampan dalam pemulihan ekonomi Indonesia.

Secara umumnya, langkah mengatasi krisis ekonomi Malaysia dan Indonesia telah menumpukan kepada penstruktur semula sistem perbankan yang mengalami kerugian dan mufli. Tindakan kedua-dua pemimpin utama negara melihat bahawa suntikan modal pinjaman kepada perbankan sebagai langkah untuk mengatasi kejatuhan mata wang negara dan juga memperbaiki ekonomi negara. Indonesia di bawah Suharto dan B.J Habibie yang mengambil peranan sebagai Presiden Indonesia terus mencari jalan mengatasi masalah ekonomi yang meruncing sehingga melakukan perjenamaan semula IBRA bagi memperkukuhkan semula sistem perbankan pusat Indonesia. Begitu juga Malaysia, peranan yang dimainkan oleh Anwar Ibrahim sebagai Menteri Kewangan Malaysia tidak berjaya memulihkan semula ekonomi. Keadaan ini diganti oleh Daim Zainuddin telah memainkan peranan penting dalam menyuntik modal pinjaman kepada syarikat-syarikat utama negara dan sistem perbankan Malaysia. Kewujudan agensi Dana harta, Dana modal, Penyusunan Semula Hutang Korporat (CDKL) dan pasaran bon telah membantu memulihkan semula kewangan dan mata wang negara tanpa perlu pinjaman IMF. Situasi yang berbeza antara Malaysia dan Indonesia dalam memulihkan krisis ekonomi telah menyebabkan berlakunya impak yang besar terhadap sistem politik dan juga sosio ekonomi akibat kegagalan kerajaan Indonesia memulihkan krisis ekonomi dengan segera. Ini turut memberi kesan secara tidak langsung kepada hubungan ekonomi dengan Malaysia terutama dalam pertukaran sistem pemerintah dan sosio ekonomi.

Kesan Krisis Ekonomi Terhadap Malaysia dan Indonesia

Secara Krisis ekonomi 1997 sangat memberi kesan besar terhadap ekonomi Malaysia. Dr Mahathir menyatakan Malaysia kerugian hampir AS\$300 billion iaitu RM 549 billion yang dialami negara semasa krisis kewangan Asia 1997-1998 disebabkan oleh spekulasi terhadap mata wang ringgit. Perangkaan kerugian itu adalah 10 kali lebih tinggi daripada simpanan tukaran Malaysia.⁶² Selain itu, Malaysia kehilangan AS\$ 2 billion dolar dalam pasaran kewangan akibat spekulator pasaran mata wang dunia.⁶³ Hutang dalam tempoh empat tahun krisis menunjukkan Malaysia adalah paling rendah iaitu 62%, Indonesia 182%, Korea Selatan 214% dan Thailand 153% pada tahun 1997. Pelaburan perkilangan di Malaysia turut menerima kesan menjunam ke paras paling rendah dalam masa lima tahun sejak 1998 ketika krisis ekonomi berlaku dengan dana pelaburan Jepun merosot dua pertiga berbanding setahun lalu.⁶⁴

Ketika berlaku krisis ekonomi, KDNK negara Malaysia daripada 8.5% turun kepada 7.2 % pada tahun 1997. Begitu juga dengan inflasi daripada 3.8% meningkat kepada 5% dan dianggarkan akaun semasa negara ketika krisis adalah Rm 13.5 Billion dengan anggaran 5% KDNK. Selain itu, akaun negara terus mengalami defisit 4% KDNK kepada 3% pada 1998.⁶⁵ Namun begitu, ekonomi Malaysia dapat dipulihkan dengan segera walaupun dalam keadaan ekonomi yang perlahan. Tindakan pemulihan ekonomi Malaysia melihat petanda positif dengan lebih dagangan Malaysia naik 23.8% kepada RM72.3 billion bersamaan AS\$31 billion tahun 1998 mengikut Perangkaan Jabatan Statistik Malaysia. Kenaikan itu didorong oleh pertumbuhan eksport yang lebih kukuh iaitu 12.1% berbanding import iaitu 9.1%.⁶⁶

Namun demikian, situasi ini berbeza dengan Indonesia yang menerima kesan ekonomi yang lebih teruk dan juga turut memberi impak kepada politik di Indonesia. Kesan terbesar dalam sistem politik Indonesia apabila jatuhnya regim order baru Suharto. Walaupun begitu, tidak mudah bagi B.J Habibie diterima oleh rakyat Indonesia kerana mereka masih menganggap B.J Habibie masih lagi di bawah kerajaan order baru lama yang dipelopori oleh Suharto. Ini menyebabkan lebih 8000 pelajar berdemonstrasi di Parlimen Jakarta menunjukkan anti-Habibie. Ini merupakan protes yang terbesar di Jakarta selepas kejatuhan Suharto.⁶⁷ B.J. Habibie cuba melaksanakan perubahan dalam pentadbiran di Indonesia yang tidak mahu dibayangi oleh pemerintahan Presiden Suharto.

“Under Suharto you received direction and even that it was limited and done individually. Habibie emphasizes teamwork and he allows anyone to challenge him.”⁶⁸

Selain itu, kesan terhadap ekonomi Indonesia dapat dilihat dengan penurunan ekonomi yang merosot 13.68% dalam tahun 1998, lebih rendah daripada ramalan awal. Selain itu, kadar inflasi juga meningkat 77.63 peratus kepada paras tertinggi lebih tiga dekad lalu. Awal dari itu, Kerajaan Indonesia dan IMF telah meramalkan kemerosotan 15% pada tahun 1999.⁶⁹

Kesan krisis ekonomi terhadap sosio ekonomi Indonesia adalah berlakunya peningkatan pengangguran dan pemberhentian pekerja yang tinggi. Mengikut statistik, hampir 64,557 hilang pekerjaan di Indonesia pada Januari hingga Mei 1998 akibat krisis ekonomi.⁷⁰ Keadaan menjadi lebih parah apabila nilai tukaran rupiah berbanding dolar Amerika Syarikat tidak menentu dimana terdapat 85 syarikat menimbangkan untuk memberhentikan seramai 11,062 pekerja. Sementara itu, 184 syarikat lain

berkemungkinan memberhentikan 51,300 pekerja jika keadaan kewangan mereka terus meleset. Hampir 1006 syarikat daripada 163000 syarikat terkesan kerana krisis ekonomi yang melanda.⁷¹ Selain itu, tinjauan Jabatan Koperasi dan Usaha Kecil dan Sederhana Indonesia terhadap 176,000 perniagaan kecil di semua wilayah Indonesia sebahagian di luar bandar mendapati 43% perusahaan telah menamatkan perniagaan, 25% mempunyai penurunan aktiviti dan 18% telah menghentikan operasi. Secara umumnya, kajian mendapati perniagaan kecil mampu bertahan dengan krisis ekonomi yang berorientasikan eksport dan kurang bergantung kepada kredit.⁷²

Ternyata krisis ekonomi telah memberi kesan terhadap Malaysia dan Indonesia terutama dalam pembangunan ekonomi dengan penurunan KDNK dan peningkatan inflasi. Selain itu, pemulihan yang segera oleh Malaysia mengurangkan tekanan oleh rakyat Malaysia terutama dalam sosio ekonomi berkaitan kenaikan harga barang dan juga kadar pengangguran. Indonesia yang begitu perlahan dalam memulihkan krisis ekonomi telah memberi impak yang besar terhadap politik akibat tekanan daripada rakyat. Selain itu, kesan terhadap sosio ekonomi Indonesia juga telah menyebabkan berlakunya kadar pengangguran yang tinggi selain daripada kadar kemiskinan yang meningkat akibat ekonomi yang merudum.

Kesan Krisis Ekonomi Terhadap Pelaburan Malaysia di Indonesia

Di era awal 1990-an, banyak firma daripada Malaysia membuat pelaburan dalam aktiviti perladangan kelapa sawit di Indonesia. Di antaranya, Lembaga Tabung Haji Malaysia pertama kalinya membuka pelaburan di luar Malaysia dengan membuka ladang kelapa sawit seluas 83,000 hektar di Riau, Indonesia. Ladang dibuka secara usahama dengan sebuah syarikat daripada Indonesia.⁷³ Begitu juga, dua syarikat tempatan Indonesia iaitu PT Nugra Santana dan PT Moswaren berkerjasama dengan Syarikat daripada Malaysia dalam membuka 400,000 hektar ladang kelapa sawit di Irian Jaya. Pelaburan bersama itu, telah membuka ladang kelapa sawit dengan kos berjumlah AS\$180 juta dolar sejak Jun 1995.⁷⁴ Selain itu, Syarikat-syarikat besar seperti Guthrie juga sudah mula bertapak di Indonesia sejak 1991. Guthrie bukan sahaja menjalankan pelaburan sektor perladangan di Indonesia sahaja, malah turut melabur dalam projek sektor hartanah dan kejuruteraan dengan nilai projek sebanyak AS\$260 juta dolar pada tahun 1991.⁷⁵ Dalam sektor perladangan kelapa sawit, Guthrie turut mengadakan kerjasama dengan syarikat tempatan iaitu PT Magna Kerta Raharja.⁷⁶ Pelaburan Guthrie dari tahun 1991 sehingga tahun 2000, telah berjaya menghasilkan 600,000 metrik tan minyak sawit hasil perladangan di Indonesia.⁷⁷

Sektor perladangan terutama kelapa sawit merupakan pelaburan popular syarikat Malaysia di Indonesia. Komoditi kelapa sawit mempunyai nilai tambah yang tinggi dalam ekonomi negara melalui pembangunan huluan dan hiliran industri sawit. Golden Hope antara syarikat yang menjalankan pelaburan sektor kelapa sawit di Indonesia dengan nilai pelaburan RM 600 juta ringgit dengan keluasan 700,000 hektar di Kalimantan Barat pada tahun 1996.⁷⁸ Selain itu, Syarikat Kuala Lumpur Kepong Berhad (KLK) turut menjadikan Kepulauan Belitung, Indonesia sebagai kawasan pelaburan perladangan kelapa sawit. KLK telah membangunkan 14,000 hektar dalam kelapa sawit di Kepulauan Belitung pada tahun 1994.⁷⁹ Pelaburan KLK di Indonesia tidak terhad kepada sektor perladangan sahaja malah turut membuka kilang memproses sawit. Sehingga tahun 2001, KLK telah menambah dua lagi kilang memproses sawit untuk produk hiliran dengan nilai RM60 juta ringgit.⁸⁰

Krisis ekonomi 1997 dan 1998 ternyata memberi kesan terhadap firma-firma Malaysia yang melakukan pelaburan di Indonesia. Banyak firma Malaysia di Indonesia

terpaksa menghentikan operasi mereka ketika berlakunya krisis ekonomi. Menteri Perdagangan dan Perindustrian Antarabangsa, Rafidah Aziz menyatakan perkembangan politik dan masalah kewangan di Indonesia telah menyebabkan beberapa firma menutup operasi dan hanya kembali apabila keadaan menjadi stabil.⁸¹Selain itu, terdapat juga aduan yang diterima tentang syarikat industri perladangan Malaysia kehilangan hak tanah yang telah di tuntutan oleh rakyat tempatan selepas Indonesia gagal memulihkan ekonomi negara dengan segera.⁸² Ini telah menjejaskan firma Malaysia di Indonesia yang rugi akibat kegagalan ekonomi Indonesia. Ini seperti yang dinyatakan oleh Rafidah Aziz tentang perladangan Malaysia di Indonesia ketika krisis ekonomi 1997.

“Many Malaysian plantation firms operating in Indonesia have lost large tracts to “land grabs” either by locals or their own workers. The failure of the Indonesian government to be firm in handling cases like this is what is worrying Malaysian businessmen interested”⁸³

Selain itu, krisis ekonomi ekonomi juga telah menyebabkan harga kelapa sawit menurun menyebabkan sektor perladangan Kelapa Sawit di Malaysia dan Indonesia mengalami kerugian. Jika sebelum ini harga kelapa sawit adalah Rm2500 per tan metrik pada Januari 1998 telah menurun kepada Rm 1200 per tan metrik pada September 1999.⁸⁴ Ini menyebabkan keuntungan kelapa sawit sedikit menurun akibat kejatuhan harga kelapa Sawit.

Fenomena El Nino ketika Malaysia dan Indonesia berdepan dengan Krisis Ekonomi 1998 turut menyebabkan sektor perladangan di Malaysia dan Indonesia terjejas. Syarikat Kuala Lumpur Kepong Berhad yang bertapak di Semenanjung Malaysia dan Belitung, Indonesia turut merosot hasil kelapa sawit sebanyak 6.3% kepada 26,900 tan metrik dimana 2000 tan metrik datangnya dari Ladang PT ADEI di Indonesia. Akibat Fenomena El Nino banyak hutan perladangan terbakar di Indonesia terutama di Kalimantan dan Riau yang menjejaskan pelaburan perladangan Malaysia di Indonesia. Secara umumnya, faktor-faktor krisis ekonomi 1998, Fenomena El Nino dan kejatuhan harga kelapa sawit dan getah telah memberi kesan kepada pelaburan daripada Syarikat-syarikat perladangan Malaysia di Indonesia. Hanya selepas ekonomi Indonesia pulih dan harga komoditi getah dan kelapa sawit stabil sektor pelaburan perladangan Malaysia dan Indonesia kembali pulih dengan peningkatan kerjasama dan pelaburan dalam sektor perladangan.

Kesimpulan

Secara umumnya, terdapat tiga faktor utama punca Krisis Ekonomi 1997 berlaku di Malaysia dan Indonesia. Pertama, spekulator mata wang telah menyebabkan nilai ringgit dan rupiah jatuh merudum menyebabkan Malaysia dan Indonesia menghadapi krisis ekonomi. Kedua, sistem perbankan yang lemah dan ketidakstabilan syarikat-syarikat utama mengalami kerugian dan mufliis memburukkan lagi masalah ekonomi. Ketiga, kronisme dan rasuah turut menyumbang kepada ketirisan kewangan negara dan menyebabkan kerugian kepada ekonomi negara. Ketiga-tiga punca ini berlaku ketika krisis ekonomi 1997 di Malaysia dan Indonesia menyebabkan kedua-dua kerajaan mengambil langkah untuk menstabilkan semula ekonomi negara.

Pendekatan yang diambil oleh Malaysia dan Indonesia dalam menangani Krisis Ekonomi 1997 mempunyai persamaan dan juga perbezaan dalam memulihkan semula ekonomi negara. Malaysia dan Indonesia telah mengambil langkah memulihkan semula

ekonomi dengan mengstruktur semula sistem kewangan dan perbankan negara melalui agensi yang dilantik oleh kerajaan. Selain itu, suntikan dana modal kepada perbankan dan syarikat-syarikata yang mengalami masalah kewangan turut dilaksanakan oleh Malaysia dan Indonesia. Namun begitu, krisis ekonomi yang berlaku di Indonesia lebih terkesan menyebabkan Indonesia mendapatkan dana pinjaman kewangan daripada IMF. Ini juga menyebabkan Indonesia mengambil masa yang lebih lama untuk menstabilkan semula ekonomi Indonesia yang menyebabkan pelaburan Malaysia di Indonesia turut terjejas.

Pelaburan Malaysia di Indonesia dalam sektor perladangan mengalami kesan akibat krisis ekonomi 1997 apabila terpaksa memberhentikan operasi sehingga pasaran ekonomi Indonesia pulih. Selain itu, ketidakstabilan ekonomi dan politik di Indonesia turut menjejaskan operasi sektor perladangan di Indonesia akibat inflasi dan kadar pengangguran yang tinggi. Ini menyebabkan pelaburan Malaysia di Indonesia ketika krisis ekonomi menurun dan memberi impak kepada operasi dan pelaburan.

Nota

- ¹ James Chin, 'Malaysia in 1997: Mahathir's Annus Horribilis', *Asian Survey*. Vol. 38. No.2, 1998. University of California Press. hlm 183-189.
- ² Jomo K.S., *Financial of Liberalization, Crisis and Malaysia Policy Responses*, World Development Report 26(8/1565), 1998. Lihat Mohd Hizam & Zafir Mohamad, Kesan Kegawatan Ekonomi ke atas Perniagaan Kecil: Penemuan dalm Perniagaan Francise. *Jurnal Ekonomi Malaysia* 42. UKM, 2008, hlm 45-63.
- ³ Lilik Salamah, 'Lingkaran Krisis Ekonomi Indonesia'. *Masyarakat Kebudayaan dan Politik* , Vol. 14, 2001, hlm 65-76.
- ⁴ Nayan Chanda, 'I Was Shocked'. *Far Eastern Economic Review*, 24 Jun 1999. hlm 13.
- ⁵ Mohd Nazari, 'Foreign Capital and Sovereignty: A Comparative Study of Malaysia and South Korean Experience during the Asian Financial Crisis', *Asia Business & Management*, Vol. 1, No. 3, 2002, hlm 329-340.
- ⁶ Michael Vatikotis, 'The Chairman Speaks', *Far Eastern Economic Review*, 8 April 1999, hlm 13.
- ⁷ S. Jayasankaran, 'Pricey Pet Projects', *Far Eastern Economic Review*, 12 November 1998, hlm 88.
- ⁸ Nayan Chanda, 'I Was Shocked'. *Far Eastern Economic Review*, 24 Jun 1999, hlm 13.
- ⁹ James Chin, 'Malaysia in 1997: Mahathir's Annus Horribilis', *Asian Survey*. Vol. 38. No.2, A Survey of Asia. University of California Press, 1998, hlm 183-189.
- ¹⁰ Hossain A.A., *Macroeconomic and Monetary Policy Issues in Indonesia*. Amerika Syarikat: Routledge, 2012.
- ¹¹ Zulkefly, Noraini & Fathin, 'Adakah Saluran Pinjaman Bank Dasar Monetari Relevan? Kajian Data Panel dari Indonesia', *Jurnal Pengurusan* (40). 2014, hlm 151-161.
- ¹² Lilik Salamah, *Lingkaran Krisis Ekonomi Indonesia*. *Masyarakat Kebudayaan dan Politik* Vol. 14, 2001, hlm 65-76.
- ¹³ Murray Hiebert, 'Wake-Up Call', *Far Eastern Economic Review* , 18 Mac 1999. hlm 8.
- ¹⁴ John McBeth, 'Regional Briefing', *Far Eastern Economic Review* , 14 Januari 1999. hlm 10.
- ¹⁵ Henny Sender, 'Asian Indigestion', *Far Eastern Economic Review* , 1 Oktober 1998. hlm 10.
- ¹⁶ Dan Murphy, 'Things Fall Apart', *Far Eastern Economic Review*, 13 Mei 1999. hlm 10.
- ¹⁷ Dan Murphy, 'The Money Pit', *Far Eastern Economic Review*, 13 Mei 1999. hlm 12.
- ¹⁸ Ibid, hlm 13.
- ¹⁹ Ibid, hlm 12.
- ²⁰ Michael Vatikotis, 'Guess Again', *Far Eastern Economic Review*, 14 Oktober 1999. hlm 10
- ²¹ Lajim, Dori & Zahid, *Dasar Pembangunan di Indonesia dan Malaysia: Suatu Analisis Perbandingan*, *Jebat: Malaysia Journal of History, Politics & Strategy*, Vol.39, Disember 2012. UKM.
- ²² Grey Felker, *Malaysian in 1998: A Cornered Tiger Bares its Claws*. *Asian Survey*. Vol.39.No.1, A Survey of Asia in 1998. University of California Press, 1999, hlm 43-54.
- ²³ James Chin, 'Malaysia in 1997: Mahathir's Annus Horribilis', *Asian Survey*. Vol. 38, No.2, A Survey of Asia. University of California Press, 1998, hlm 183-189.
- ²⁴ Rawi Abdelal & Laura Alfaro, 'Capital and Control: Lesson From Malaysia. Challenge', Vol.46, No.4, Taylor & Francis Ltd, 2003, hlm 36-53.
- ²⁵ Jomo K. S., 'Pathways Through Financial Crisis Malaysian', *Global Governance*, Vol.12, No.4, Lynne Rienner, 2001, hlm 489-505.

- ²⁶ Ucapan Dr Mahathir Mohamad dalam World Economic Forum in Davao pada 29 Januari 1999. lihat Far Eastern Economic Review, 4 Februari 1999. hlm 53.
- ²⁷ Lajim, Dori & Zahid, 'Dasar Pembangunan di Indonesia dan Malaysia: Suatu Analisis Perbandingan', *Jebat: Malaysia Journal of History, Politics & Strategy*, Vol.39, Disember 2012. UKM.
- ²⁸ Grey Felker, 'Malaysian in 1998: A Cornered Tiger Bares its Claws', *Asian Survey*. Vol.39, No.1, A Survey of Asia in 1998. University of California Press, 1999, hlm 43-54.
- ²⁹ Zaherawati, Zaliha, Nazni & Mohd Zoolhilmie, Financial Crisis of 1997/1998 in Malaysia: Causes, Impact and Recovery Plans, *Voice of Academia*, Vol.5, No.1, 2010, UITM Kedah.
- ³⁰ Syarikat-syarikat yang mengalami kerugian dan telah kehilangan modal ekuiti dan mungkir perlu memohon perlindungan mahkamah di bawah seksyen 176 Akta Syarikat 1965. seksyen ini memperuntukkan kepada mana-mana syarikat yang berminat untuk mengambil skim penyusunan dan pembangunan semula dengan pihak kreditor. Lihat Norhaziah & Hanim, *Penstrukturan Semula Syarikat Awam: Kajian Kes Terhadap Syarikat Tersenarai di Bursa Malaysia (BSKL)*, Fakulti Ekonomi dan Muamalat, USIM dan lihat juga Zaherawati, Zaliha, Nazni & Mohd Zoolhilmie, Financial Crisis of 1997/1998 in Malaysia: Causes, Impact and Recovery Plans, *Voice of Academia*, Vol.5, No.1, 2010, UITM Kedah.
- ³¹ Dana harta akan membeli NPL pada diskaun daripada Institusi perbankan dan membayar melalui terbitan bon lima tahun dan boleh dilanjutkan sehingga lima tahun laga bergantung kepada pertimbangan dana harta. Lihat Norhaziah & Hanim, *Penstrukturan Semula Syarikat Awam: Kajian Kes Terhadap Syarikat Tersenarai di Bursa Malaysia (BSKL)*. Fakulti Ekonomi dan Muamalat, USIM. 2012.
- ³² Lihat Har Wai Mun, Langkah Pemulihan Ekonomi Malaysia: Respon Polisi Malaysia. 2000, Laman web diakses www.harwaimun.com/Langkah.html pada 25 Mei 2018.
- ³³ Utusan Malaysia. 5 Februari 2001. Peranan Danamodal Dalam Ekonomi Negara.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ Lihat Har Wai Mun, Langkah Pemulihan Ekonomi Malaysia: Respon Polisi Malaysia, 2000, Laman web diakses www.harwaimun.com/Langkah.html pada 25 Mei 2018.
- ³⁶ Grey Felker, 'Malaysian in 1998: A Cornered Tiger Bares its Claws', *Asian Survey*. Vol.39, No.1, A Survey of Asia in 1998. University of California Press, 1999, hlm 43-54.
- ³⁷ Ibid. hlm 43-54.
- ³⁸ *Berita Harian*, 13 Julai 1998, hlm 8, IMF Bukan Jaminan Pilih Ekonomi.
- ³⁹ Mark Beeson, 'Mahathir and The Markets: Globalisation and The Pursuit of Economic Autonomy in Malaysia. Pacific Affairs', Vol. 73, No.3, University of British Columbia, 2000, Hlm 335-351.
- ⁴⁰ Rawi Abdelal & Laura Alfaro, 'Capital and Control: Lesson From Malaysia. Challenge', Vol.46, No.4, *Taylor & Francis Ltd*, 2003, Hlm 36-53.
- ⁴¹ Perlaksanaan nilai matawang ringgit dipasaran kepada pertukaran asing iaitu 'selective exchange Control regime'. Lihat Lajim, Dori & Zahid, 'Dasar Pembangunan di Indonesia dan Malaysia: Suatu Analisis Perbandingan', *Jebat: Malaysia Journal of History, Politics & Strategy*, Vol. 39, Disember 2012. UKM.
- ⁴² Ooi Kee Beng, *Era of Transition Malaysia After Mahathir*, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2006.
- ⁴³ K.S Jomo, 'Pathways Through Financial Crisis Malaysian', *Global Governance*, Vol.12. No.4, Lynne Rienner, 2001, hlm 489-505.
- ⁴⁴ *Berita Harian*, 13 Julai 1998 hlm 8, IMF Bukan Jaminan Pilih Ekonomi.
- ⁴⁵ Grey Felker, 'Malaysian in 1998: A Cornered Tiger Bares its Claws', *Asian Survey*. Vol.39, No.1, A Survey of Asia in 1998. University of California Press, 1999, hlm 43-54.
- ⁴⁶ Mark Beeson, 'Mahathir and The Markets: Globalisation and The Pursuit of Economic Autonomy in Malaysia', *Pacific Affairs*, Vol. 73, No.3, University of British Columbia, 2000, hlm 335-351.
- ⁴⁷ S. Jayasankaran, 'Collateral Damage', *Far Eastern Economic Review*., 19 November 1998, hlm 19.
- ⁴⁸ Faith Keenan, 'Last Resort', *Far Eastern Economic Review*., 17 Disember 1998, hlm 44.
- ⁴⁹ S. Jayasankaran, 'Collateral Damage', *Far Eastern Economic Review*., 19 November 1998, hlm 19.
- ⁵⁰ Ibid, hlm 19.
- ⁵¹ Noam Chomsky, 'Indonesia Master Card in Washington's hand. Indonesia', No.66, *Southeast Asia Program at Cornell University*, 1998, hlm 1-5.
- ⁵² Fiona Robetson-Snape, 'Corruption, Collusion and Nepotism in Indonesia', *Third World Quarterly*. Vol.20, No. 3, 1999, The New Politics of Corruption. Taylor and Francis. Ltd.
- ⁵³ Noam Chomsky, 'Indonesia Master Card in Washington's hand. Indonesia', No.66, *Southeast Asia Program at Cornell University*, 1998, hlm 1-5.
- ⁵⁴ John McBeth, 'Little Big Man,' *Far Eastern Economic Review*., 3 Disember 1998. hlm 10.

- ⁵⁵ Salil Tripathi & Dan Murphy, 'No Miracle Cure,' *Far Eastern Economic Review*, 19 November 1998. hlm 58
- ⁵⁶ John McBeth, 'Business Briefing,' *Far Eastern Economic Review*, 5 November 1998. hlm 2.
- ⁵⁷ Ben Dolven, 'Business Briefing,' *Far Eastern Economic Review*, 22 April 1999. hlm 77.
- ⁵⁸ Dan Murphy, 'What Price Advice?', *Far Eastern Economic Review*, 10 Jun 1999. hlm 91.
- ⁵⁹ Brian Keeley, 'Business Briefing,' *Far Eastern Economic Review*, 10 Jun 1999. hlm 95.
- ⁶⁰ Aris, Muljana & Sjamsul, 'The Indonesia Economy Entering A New Era', *Institute of Southeast Asian Studies (ISEAS) Bank Indonesia*, Bank Sentral Republik Indonesia.
- ⁶¹ Faith Keenan, 'Business Briefing,' *Far Eastern Economic Review*, 20 Mei 1999. hlm 63.
- ⁶² *Berita Harian*, 8 Mac 2002. hlm 14.
- ⁶³ Mark Beeson, 'Mahathir and The Markets: Globalisation and The Pursuit of Economic Autonomy in Malaysia', *Pacific Affairs*. Vol. 73. No.3, University of British Columbia, 2000, Hlm 335-351.
- ⁶⁴ *Berita Harian*, 3 Februari 1999. hlm 14.
- ⁶⁵ James Chin, 'Malaysia in 1997: Mahathir's Annus Horribilis', *Asian Survey*. Vol. 38. No.2, A Survey of Asia. University of California Press, 1998, hlm 183-189.
- ⁶⁶ *Berita Harian*, 5 Februari 2000, hlm 10.
- ⁶⁷ S. Jayasankaran, 'Prime Mover,' *Far Eastern Economic Review*., 12 November 1998, hlm 16
- ⁶⁸ Michael Vatikiotis, 'The Reform Tango,' *Far Eastern Economic Review*, 5 November 1998, hlm 11
- ⁶⁹ *Berita Harian*, 1 Januari 1999, hlm 28
- ⁷⁰ *Berita Harian*, 3 Julai 1998, hlm 23
- ⁷¹ *Ibid*, hlm 23.
- ⁷² T. Tambunan, 'The Performance of Small Entrprise During Economic Crisis, Evidence from Indonesia', *Journal of Small Business Management*, Vol. 38, No.4, 2000, hlm 93-101.
- ⁷³ *Berita Harian*, 6 September 1995. Tabung Haji Labur Ladang Kelapa Sawit di Riau.
- ⁷⁴ *The Straits Times*, 29 Jun 1995. Oil Palm Investment, hlm 37.
- ⁷⁵ *The Business Times*, 12 Jun 1991. Guthrie Unit Wins Deals. hlm 1.
- ⁷⁶ *The Straits Times*, 19 November 1994. Kumpulan Guthrie unit Signs Mou. hlm 44.
- ⁷⁷ *The Business Times*, 23 Jun 2001. Guthrie Keen to Buy more Plantations. hlm13.
- ⁷⁸ *The Business Times*, 1 Mac 1996, Golden Hope in RM\$600 M Indonesia Oil Palm Joint Venture, hlm16
- ⁷⁹ *The Straits Times*, 17 Ogos 1994. KLK To Developing Land in Indonesia. hlm 39
- ⁸⁰ *The Business Times*, 6 September 2001. Kuala Lumpur Kepong to Build 2 mills in Indonesia, hlm 9
- ⁸¹ *Berita Harian* 25 Mei 1998. Banyak Firma Malaysia Henti Operasi.
- ⁸² *The Straits Times*, 30 Januari 2001. KL Companies Lost Out in Indonesia, hlm 7.
- ⁸³ *Today*, 30 Januari 2001. Malaysias Lose Land in Indonesia, hlm 10.
- ⁸⁴ *Kuala Lumpur Kepong Berhad*, Annual Report, 2000.